

Кольо Рамчев, Любомир Стаменков, Борис Боголюбов

ИЗТОЧНОРОДОПСКИТЕ МЮСЮЛМАНИ – НАЦИОНАЛНО САМОСЪЗНАНИЕ И МАСОВО ПОВЕДЕНИЕ

Националното самосъзнание и масовото поведение на източнородопските мюсюлмани беше главната проблематика на проведеното през 1989 – 1990 година социалнопсихологическо изследване на тема: "Самосъзнание и съзнание на населението на Източни Родопи". Авторският колектив – доц. к.ф.н. Кольо Рамчев, н.с. Любомир Стаменков и Борис Боголюбов си беше поставил скромната задача да изследва причините, които са формирали съответно национално самосъзнание и масовото поведение. Събраната емпирична информация създаде необходимата възможност да се извърши теоретичен анализ и задълбочена проверка на теоретичния модел, концепциите, хипотезите, тезите и антитезите. Една част от този анализ беше вече предоставена в брой 1 – 3 на списание-то "Политически изследвания" от 1991 г.

В настоящата статия, в съкратен вид, предоставяме някои теоретико-методологически източници на нашето изследване, използвани методи, работни хипотези, както и анализи на емпирична информация по проблематиката на националното самосъзнание, свързана с "религиозно и етническо", "степен и съдържание на религиозността на източнородопските мюсюлмани", "позиции и очаквания" и "масово поведение като следствие на самосъзнанието, идентификацията и отчуждението".

Нашата научно-изследователска работа беше насочена в две направления. От една страна се проведе блиц проучване на интересувашите ни процеси и явления. Същевременно разработихме теоретич-

ния модел и инструментариума на предстоящото действително, задълбочено и мащабно емпирично социалнопсихологическо изследване. Работата на колектива в първото направление се свеждаше до организиране и провеждане на наблюдения на местата на значимите за изследването събития. По времето на "екскурзионната вълна през лятото на 1989 година" към Турция и обратния процес на връщане на някои от "екскурзиантите" в България, наблюденията се провеждаха в селищата, в които живеяха изследваните лица, биваците, в които бяха настанени онези от тях, които се насочваха към границата ни с Турция, дългите кървани от коли, жени, деца и старци по пътищата, задръстените от хора и покъщина пропусквателен пункт на митницата на кап. Андreeвo, върволиците от покрусени хора, които се връщаха от Турция и които боязливо и с надежда преминаваха границата вече на път за България. Всичко това многократно и продължително се наблюдаваше от членовете на авторския колектив. Те проведеха стотици беседи със заминаващите в Турция и със завръщащите се в България. Разговаряхме и със службени лица от митницата и границата, както и с българи, нагърбили се със задачата да работят вместо своите съседи "екскурзианти". Резултатите от тези сондажни проучвания използвахме само в качеството им на авторски аргументи и съждения, тези и антитези. Дължим да отбележим, че те не бяха абсолютизирани и не доведоха до девиации на събраната при действителното изследване емпирична информация.

Предмет на изследването беше самосъзнанието, съзнанието и масовото поведение на мюсюлманите в Източните

Родопи. Самосъзнанието се изследваше в ракурса на етническа самоидентификация на даден индивид. Интересувахе ни доколко то е повлияло върху националната самоидентификация на неговия субект. В този смисъл беше изследвана и анализирана неговата четиризвенна структура – самосъзнанието, самооценката, самоуважението, етническата и националната самоидентификация на неговия носител. Съзнанието също се изследваше в национално-етнически аспект. Акцентът се поставяше не толкова върху общественото, колкото върху индивидуалното съзнание.

Обект на изследване бяха мюсюлманите от Източните Родопи. Тук се налага да внесем известни уточнения. Имаме предвид само онази тяхна подавяваща част, която е тюркоезична, която се мисли за български турци. С тях живеят и мохамедани българи или както ги наричат – помаци, ахряни. Когато говорим за мюсюлманите в Източните Родопи имаме предвид само тюркоезичната им част. В изследването попаднаха мюсюлманите от общините: Ардино, Джебел, Ивайловград, Кърджали, Кирково, Крумовград, Момчилград, Маджарово, Минерални бани, Стамболово и Черноочене.

Основна единица на изследването беше възрастното население (над 18 годишна възраст). В 70 изследователски гнезда бяха изследвани по 12 човека или всичко 840 лица. Информацията за тяхното самосъзнание, съзнание и поведение се набавяше с помощта на специализиран "Въпросник за интервю" и с някои други методики.

С помощта на "Карта за експертна оценка" се събираше информация за самосъзнанието, съзнанието и поведението на учениците – деца на мюсюлманите. Така бяха изследвани 490 ученика на възраст от 12 до 17 години.

Друга Карта за експертни оценки отразяваше оценката на 96 директори и учители, в които бяха изследвани тези 490 ученика. Следваща експертна карта се попълваше от 73 експерти, с тяхната оценка за самосъзнанието, съзнанието и поведението на източнородопските мюсюлмани. Наред с това беше въведен Дневник за наблюдение върху бита, общуването и

друга официална и неофициална информация по интересувашите ни въпроси.

Както се вижда авторският колектив разработи и използва достатъчни, разнообразни и надеждни методики за събиране на богата и достоверна информация за самосъзнанието, съзнанието и масовото поведение на мюсюлманите, населяващи Източните Родопи. Целият този инструментариум беше предварително тестван и след като се потвърди неговата надеждност беше използван при провеждането на действителното изследване.

Събраната емпирическа информация беше подложена на прецизна математико-статистическа обработка. По този начин се увеличи убедителността на доказваните или отхвърляни от нас тези или антитези при нейното анализиране.

При разработването на темата авторският колектив прилагаше и сравнителен анализ. За целта се използваше и информацията, която беше събрана преди това от изследвания за регионалното проявление на българския национален характер, проведени в бившите Русенски, Ловешки и Разградски окръзи.

В настоящата статия са отразени предимно резултатите от миналогодишното ни изследване. От тогава до сега станала редица промени. Върху съзнанието и поведението на мюсюлманите в Източните Родопи въздействуват нови или легализирани се политически фактори. Загълбочава се и икономическата криза. Отношенията между българското население в този край и мюсюлманите с турско самосъзнание значително повече се комплицираха. Тези нови процеси представляват голям интерес за ново изследване. Но те само потвърждават правилността на нашите изводи и обобщения. Основните причини за дезинтеграцията на българската нация все още са налице. В България никога не е имало и сега няма солидна, научно-обоснована и непреходна стратегия по националния въпрос. Към него се е подхождало и сега се подхожда не от гържавнически, а от политически позиции и съображения. Това има крайно отрицателни за България последици.

Авторският колектив отчита изключителната сложност на проблематиката,

която изследва. Той е направил опит да разкрие корените на нейното възникване и механизмите на проявление. При това не прегявяваме претенции за изчерпателност. Нашият опит е да очертаем само теоретико-познавателните основи на националното самосъзнание и произтичащото от него масово поведение на източнородопските мюсюлмани.

НЯКОИ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ИЗТОЧНИЦИ НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

1. Основни категории и работни понятия на изследването

Основните работни понятия, които се използваха при разработването на теоретичния модел и програмата на емпиричното изследване, чиито резултати анализираме в тази разработка са: етническо самосъзнание; национално самосъзнание; национално съзнание; етническо обособяване; национална консолидация; масово поведение; турболентно състояние и други.

При формиране и формулиране на съдържанието на понятието етническо самосъзнание, авторският колектив тръгна от широко известното разбиране за понятието индивидуално самосъзнание. Приемаме, че самосъзнанието има четиризвенна структура. То включва в себе си следните основни компоненти: самопознание, самооценка, самоуважение и социална идентификация. Под самоидентификация разбираме пригодността на личността да си прави обобщаваща характеристика. В нея доминират нравствени, политически, психологически и професионални показатели и критерии. Въз основа на някои от тях тя се определя като принадлежаща към определени групи – на достойните, оценените, подценяваните, престижните, честните и т.н.

Етническото самосъзнание има същата структура, но със значително видоизменено съдържание. В най-схематичен вид то се свежда до преминаването на индивида през следните етапи на своето развитие, по-скоро при развитието на неговото етническо самосъзнание: Първо, опознаване на редица свои собствени чер-

ти, качества и характеристики, но предимно като мюсюлманин, като принадлежащ към турската етническа общност. Второ, самооценяването на индивида като мюсюлманин, като член на турската етническа общност. Трето, самоуважение на индивида като мюсюлманин и като член на турската етническа общност. То се свежда до изпитване на гордост, задоволство, че е български турчин или до изпитване на неудобство, притеснение, че е смятан за член на турската етническа общност. Четвърто, в резултат на всичко това лицето потвърждава своята етническа определеност. В него се формира убеждението, че принадлежи към турската етническа общност, че е български турчин или пък че формално принадлежи към тази общност, че е потомък на ислямизирани българи.

Националното самосъзнание според нас се свежда до същите тези четири етапа, но изпънени с по-широко и специфично съдържание. Тук лицето първо се опознава, за да установи доколко принадлежи към една или друга нация – в случая към българската или към турската; прави си самооценка като българин или като турчин – доколко носи чертите на някоя от посочените нации; формира в себе си уважение или съжаление, че принадлежи към една от тях; накрая твърдо се идентифицира с една от двете нации. В нашето изследване и в тази разработка правим разграничение между етническо и национално самосъзнание. Ние сме на мнение, че няма нищо страшно в тази част от българското население да се самооценява и самоидентифицира като български турци. Лошото настъпва тогава, когато то започва да се идентифицира с турската, а не с българската нация, да третира Турция като своя родина, да се чуждее от българския народ.

Етническото обособяване разглеждаме като специфично състояние на хората, принадлежащи към определена етническа общност. За съществуването на тази общност то е неизбежен и естествен процес, резултат от силно действащи интеграционни процеси в рамките на тази общност. Когато етническото обособяване навлезе в крайни фази и степени, ко-

гато се проявява като антипод на националната консолидация става негативно явление. Тогава се стига до изостряне на различията и засилване на противоречията между етнически групи в дадена страна. При определени условия те могат да прераснат в етнически конфликти и национална вражда. Така се стига до разпадането на нацията.

Националната консолидация разглеждаме като желано състояние на българската нация. Това е етническо равновесие, балансирано и трайно проявяващо се отношение и взаимодействие между отделните етнически групи – българи, български турци, цигани, евреи, арменци и др. Националната консолидация представлява своеобразен етнически хомеостазис, присъщ на всяко развито общество. То е краен продукт на процесите, преминали във всяка етническа група – адаптация към българската нация, натурализация към българската държава, идентификация с българското гражданство, с правата и задълженията на българския гражданин, самоопределение като член на българската нация. Етническата и етнографската самоопределеност не противоречи, тя е съставна част, която обогатява и придава колорит на нацията. За съжаление нашето изследване показва, че в България не съществува национална консолидация и че не се работи сериозно в това отношение.

Под *турболендно състояние* разбираме националната безтегловност на индивида, социалната група или етническата общност. Част от живущите в България мюсюлмани не желаят или не съумяват да се адаптират към типично българските условия на живот, към българската културна и социална действителност. Те са с турско национално самосъзнание и определено се стремят към Турция, третирайки я като своя родина, която те обаче не познават добре. Това се оказва за тях илюзорна национална самоидентификация. Тези хора са се самоотчуждили и са отчуждени и отхвърлени от българската действителност, без да са приети от турската социо-културна действителност. Онези мюсюлмани, които заминаха през 1989 година за Турция сравнително

бързо опознаха някои основни социално-икономически и културни характеристики на тази страна. Една част от тях не съумява да се приобщи към нея. В същото време, напускатки България те дори и формално скъсват с нейната култура, икономика, история... Отказали се или отхвърлени от едната, те не са приети и от другата. Така, без да желаят, тези хора изпадат в турболендно състояние, което в сравнение с първото е много по-драстично и мъчително за изживяване. Онези "екскурзианти", които не могат да преодолеят това състояние поемат обратния път към България. Но тук ги посрещат с недоверие (при това не съвсем неоснователно), вече не ги приемат като свои. Те допълнително изпадат в още по-тежко турболендно състояние. Нашето изследване показва, че значителна част от българските турци се намират в турболендно състояние. Опитаме се да посочим някои варианти за неговото преодоляване или поне значително притъпяване.

Масовото поведение се проявява в основните сфери на живота – трудова, политическата, културната, както и ежедневието. То има различно и при това обикновено комплицирано съдържание. По тази причина отделните сфери може да се разглеждат от различни позиции и да се интерпретират по различен начин. Масовото поведение може да се разглежда и в етнически аспект. То се свежда до поведението на етническата група като цяло, породено от силно и сравнително постоянно действащи фактори и приемащо форми, различни от традиционните за дадената етнос. Авторският колектив изследва етническото масово поведение, поведението на мюсюлманите в Източните Родопи при следните условия: в последната мирна фаза на така наречения "възродителен процес"; при етнически възрив, т.е. при етническото противопоставяне на българските турци спрямо органите на тогавашната власт; като масово поведение се явява и мощната "екскурзионна вълна"; обратното завръщане на български турци от Турция в България; отношенията между българите и българските турци преди, по време и след събитията през 1989 година.

2. Концепции на изследването

При наличието на релефна етническа раздробеност и хетерогенност националната консолидация се оказва труден, продължителен процес. Начинът на неговото протичане и крайните му резултати зависят от действието на редица фактори. Един от тях ние третираме като "социална наследственост". Той е свързан с ранното детство, с процесите на възпитанието и социализацията, социо-културната приемственост и мобилност, с въздействието на социалната микро, мезо и макросреда. Когато човек се ражда и израства в условията на семейна, роднинска и микросоциална среда, която дълбоко и трайно е пропита от духа на небългарски национални ценности, традиции, норми, обичаи, нрави и порядки, език и религия, формирането на неговото етническо самосъзнание почти е предопределено. До известна степен е предопределено и неговото национално самосъзнание и съзнание. При тази социална наследственост се осъществяват процесите на национално-етническа дисперсия и поляризация. Те се осъществяват при допълнителното въздействие на редица фактори, произтичащи от макросоциалната, предимно с типично български характеристики социална среда. Като резултат се очертават три групи, три етнически подразделения сред източнородопските мюсюлмани. Едната е с подчертано турско национално самосъзнание и съзнание. Другата е с доминиращи черти на българското национално съзнание. Третата е неопределена, колебаеща се между първите две. Границите между тези групи са размити, динамични и неопределени.

Към факторите, подвеждани в рога на социално-наследствените спадат: комунално-битовите; социо-културните; религиозните; идеологическите; възпитателно-формиращи или коригиращи; икономически и др. Централно място в социално-наследствените фактори заемат такива социалнопсихологически фактори като езика, традициите, нравите, обичаите, стереотипите и др.

В твърде относителен порядък ние изведохме и друг клас фактори – индивидуално-селективни. Тук включваме такива

интрапсихически и социални качества като адаптивността, комуникативността, социалните експектации и атиitudini, ценностните системи и ориентации, интелигентност, образование, култура, интра или екстравертност и др. Всички те, колкото и да се влияят от външни въздействия са с подчертана личностна устойчивост и нюансировка. По този начин личността се формира с предимно индивидуалистично или конформистко поведение, ориентации и характеристики. От тук се определя нейната филтрираща и селективна роля и функции спрямо онези външни социални фактори, които влияят върху нейното национално и етническо самосъзнание. Така индивидуалното се свързва със социалното. Механизмът донякъде напомня обвързването на националното със социалното като елементи на съвременната българска ситуация.

3. Хипотези на изследването

В теоретичния модел на изследването бяха разработени и включени редица хипотези, свързани с очакваното състояние на етническото и националното самосъзнание и поведение на източнородопските мюсюлмани; хипотези относно факторите, които влияят в тази насока, а също така и хипотези за факторите, влияещи върху желанието за заминаване в Турция.

БАЗИСНИ ХИПОТЕЗИ ЗА СЪСТОЯНИЕТО НА ИЗУЧАВАНИТЕ ПРОЦЕСИ И ЯВЛЕНИЯ

Първа хипотеза: Самосъзнанието на източнородопските мюсюлмани не е еднородно, но в общи линии и особено при възрастните то е завършен процес. Голяма част от тях са с небългарска, а с протурска национална идентификация.

Втора хипотеза: Сред мюсюлманите в Източни Родопи българският национален характер не се проявява в чист вид. Очаква се констатирането на народностен характер с протурска ориентация, с протурска характеристика и черти.

Трета хипотеза: Традициите, нравите, обичаите и обредите сред мюсюлманското население са подчертано специфични и в никакъв случай не могат да се третират като типично български.

Четвърта хипотеза: Битът и културата значително се отличават от присъщите за повечето от останалите части на България бит и култура, като им отстъпват по доста и при това значителни показатели.

Пета хипотеза: Всред мюсюлманите от Източни Родопи много силно действуват редица социалнопсихологически фактори и механизми, които ги интегрират и инкапсулират като едно цяло.

Шеста хипотеза: Концентрацията на големи и хомогенни маси от мюсюлмани в Източни Родопи е довела и продължава да води до тяхната комуникативна инкапсулация. По тази причина се възпроизвежда и развива специфична субкултура. Така комуникативната инкапсулация се трансформира или по-точно се последва и от културна.

Седма хипотеза: Развиваната сред мюсюлманите субкултура е резистентна спрямо националната българска култура. Но тази резистентност е различна при отделните социални групи мюсюлмани.

Осма хипотеза: Очакваше се да се установи стремеж към етническа автономност на персонално ниво. Той рефлектира в предпочитание към високодоходни и автономни икономически форми. Бошинството от мюсюлманите смятат, че след като притежават сравнително висок икономически (финансов) статус, тяхната персонална сигурност е гарантирана и че така компенсират ниския си културен, образователен и професионален статус.

ХИПОТЕЗИ ЗА ФАКТОРИТЕ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ ЕТНИЧЕСКОТО И НАЦИОНАЛНОТО САМОСЪЗНАНИЕ НА МЮСЮЛМАНИТЕ

Първа хипотеза: Очаква се да се установи, че въздействията на макросоциалната среда върху мюсюлманите в Източни Родопи не са достатъчно силни и позитивно действащи за формиране на българско национално самосъзнание.

Втора хипотеза: Икономическите фактори упражняват аморфно въздействие върху формирането на тяхното евентуално българско национално самосъзнание.

Трета хипотеза: Социалнопсихологическите фактори имат изключително

силна роля при формирането на националната самоидентификация на източноевропейските мюсюлмани. В общи линии те са отрицателни и не съдействуват за консолидацията на българската нация.

Четвърта хипотеза: Ислямската религия е много силно действащ фактор за формирането в мюсюлманите на турско етническо и национално самосъзнание.

Пета хипотеза: Социалната инфраструктура на селищата, тяхната големина и особености, както и бита, жилището и семейството на мюсюлманите са съвкупни фактори, съдействащи за формиране на турско етническо и национално самосъзнание.

Шеста хипотеза: Населяващите Източните Родопи мюсюлмани в голямата си част не познават добре, лошо ползват или не желаят да ползват българския език в ежедневните си комуникации и в масовото поведение.

ХИПОТЕЗИ ЗА ФАКТОРИТЕ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ ЖЕЛАНИЕТО НА ЗНАЧИТЕЛНА ЧАСТ ОТ ИЗТОЧНОРОДОПСКИТЕ МЮСЮЛМАНИ ДА ЗАМИНАТ ЗА ТУРЦИЯ

Първа хипотеза: В икономическата политика на гържавни и партийни органи дълго време е допускано неправилно толериране и лансиране на българските турци. Те са получавали икономически привилегии, в резултат на което са постигнали висок икономически статус. Той поражда и засилва пренебрежителното отношение към всичко българско и допингура желанието за изселване в Турция.

Втора хипотеза: Форсираното и по изкуствен път създаване на интелигенция от средите на българските турци доведе до обособяване на неприобщен към България интелектуален елит, който се чувствуваше непризнат и проявява желание да замине в Турция, където смята максимално да се реализира. Тъй като това е референтна за останалите мюсюлмани група, тя засилва желанието на повечето от тях също да мигрират в Турция.

Трета хипотеза: Сериозните слабости, допускани в управлението на обществото още повече засилват желанието на

значителна част от мюсюлманите да заминат да живеят в Турция.

Четвърта хипотеза: Върху формирането на желание за изселване в Турция особено силно влияние упражняват такива социалнопсихологически фактори като архитиповете, лесната, дълбоката и трайната сугестивност, подражаването и внушаването, фрустрацията, ало-ефекта и други, които отслабват чувството за индивидуалност, намаляват рационалността в мисленето и действието на тези хора.

Пета хипотеза: Непознаването и непризнаването на тези фактори от страна на централните и местните органи на властта допълнително засилват желанието за емигриране в Турция.

Шеста хипотеза: Липсата на перспективи за развитие, за уреждане на своето настоящо битие и бъдещо положение за значителната част от мюсюлманите, особено сред по-младите, образованите и интелигентните засилва желанието за замиване в Турция.

Седма хипотеза: Проявява се натиск и всякакъв вид заплахи както от представители на официалната власт, така и от нелегални "емисари" или нелегално действащи организации, имащи интереси от масово изселване в Турция.

Отбелязваме, че това са предварителните тези, хипотези, които авторският колектив формулира при разработването на теоретичния модел и инструментариума за провеждане на емпиричното социалнопсихологическо изследване. Предстои те тепърва да се доказват или отхвърлят при анализирането на събраната и обработена емпирична информация. В съответните части на нашата разработка ние направихме едното или другото.

СЪЩНОСТ И СЪДЪРЖАНИЕ НА РЕЛИГИОЗНОТО СЪЗНАНИЕ НА ИЗТОЧНОРОДОПСКИТЕ МЮСЮЛМАНИ

1. Степен на религиозност и религиозни направления

През последните тридесет години религиозността на мюсюлманите в Източни Родопи е била предмет на някои социологически изследвания. През 1962 година секцията "Исторически материализъм" на Института по философия при БАН проведе общо за страната изследване на религиозността в България. В Кърджалийски окръг след него бяха проведени още две такива изследвания. Едното е през 1969 година и обхваща само районите на селата Токачка и Бенковски. Другото е проведено през 1973 година за населението в целия окръг.

Между тези изследвания и настоящото има големи различия. Те се коренят и в теоретичния модел. В предишните проучвания религията и религиозността са определени предимно като "мистично, илюзорно отражение и остатък от миналото, които по силата на повишаващото се материално и културно ниво на хората и засиленото възпитание непрекъснато намаляват своето влияние". В определен етап на развитието религията щяла напълно да изчезне. Този концепция донякъде и оправдаваше субективни решения, административни намеси и забрани в живота на хората. Тя формираше и двойственост в съзнанието и поведението. Нашето изследване обхваща по-широк кръг от проблеми и се опира на друг теоретичен модел. Ние разглеждаме религията като съставна част на културата (световна, национална и регионална). Тя е историческо наследство със своя относителна самостоятелност и специфични функции. Като елемент на културата религията е свързана с други нейни компоненти – език, традиции, изкуство, образование и т.н. Тя оказва влияние върху светосъещането, възприемането и отразяването на действителността. Нейната относителна самостоятелност и функции се изразяват главно в собствените и специфични за всяка религия вътрешно-детерминирани закономерности на съществуване, възпроизводство и изменение. Като резултат на социалната наследственост, тясно свързана с етнокултурни традиции и консервативна инерция, религията и религиозността заемат трайно място в съзнанието (по-точно в самоопределянето

и самоидентификацията) на личността и на отделни социални групи. Поради тези съществени различия в теоретичния модел, методологията и инструментариума не използвахме резултатите от предишните изследвания на религиозността на населението в Източни Родопи твърде предпазливо и ограничено.

Религиозността на мюсюлманите в Източни Родопи през 1962 година е била два пъти по-голяма в сравнение с останалото население в страната (религиозни християни – 35.51 %, мюсюлмани – 67.02 %). Следващите изследвания показват тенденции за намаляване на религиозността (през 1973 година религиозни мюсюлмани са само 50.00 % от българските турци).

В нашето изследване се получиха други резултати. Чрез анкетата-интервю се установи религиозност сред 86.55 % от българските турци. Тези данни се потвърждават и от проведеното наблюдение над 840 семейства за степента на религиозност сред тях.

Резултатите от наблюдението са почти еднакви с резултатите от анкетата-интервю. Религиозните семейства са 88.45 %, което значително превишава констатациите на предишните изследвания.

Такава оценка дават и експертите в своята оценка. Те отговарят, че 86.30 % от източнородопските мюсюлмани са вярващи, а атеистите са само 13.70 % от тях.

В сравнение с изследванията от 1962 година религиозността се е увеличила с 19 %, а в сравнение с 1973 година – с 36 %.

Това голямо увеличение на религиозността на мюсюлманското население в Източните Родопи може да се обясни с няколко причини. Първата – това е резултат от кризата, в която изпадна България и особеностите на това население в тази криза. Закономерно явление е хората в кризисни периоди да търсят някакъв изход и помощ от свръхестествени сили. Именно в такива исторически етапи се появяват и нови религии. Сега е повсеместно явление засиленото доверие и интерес към свръхестественото (НЛО, полтергайст и т.н.). През последните 5-6 години обективно се засили и интеграцион-

ната функция на ислямската религия за опазването на социалната наследственост като резултат от бруталността на тоталитарния режим към това население. На трето място оказват влияние и външни сили. Все повече се активизира ислямският фундаментализъм в много страни, между които е и Турция. "Екскурзионната психоза" и нейните огромни рискове също засили и религиозните чувства.

Ислямската религия, както и другите световни религии, не е единна. Непосредствено след нейното появяване през VII век тя се разделя на множество направления и секти. Някои от тях често враждуват помежду си. В отделни периоди се намират дори в свещена война (джихад) с по-силна непримиримост, отколкото с другите. В България и по-конкретно в Източни Родопи се изповядват предимно две направления на ислямската религия – сунитско, официалната религия в Турция и алианство (казълбашество), опозиционно и преследвано в Турция. В нашите условия изповядващите тези две направления до преди 20-30 години също силно са се разграничавали. Те почти не са общували помежду си, не са допусkali брачни връзки. Големи са различията в догматиката, в празнично-обредната система. Принадлежността към съответното религиозно направление е важен показател за степента на религиозността, нейното съдържание и място в самосъзнанието на личността. Изследването, в тази посока даде интересна и важна информация. От изследваните лица 63.33 % са сунити, като казълбаши се определят 4.64 %, а 31.79 % не знаят какво направление на ислямската религия изповядват.

Големият процент на мюсюлманите, които не са се самоопределили към едно от двете направления в исляма показва ниската теологична основа на религиозността. Тя е преди всичко продукт на социалната наследственост, опира се на религиозни чувства. Също така недвусмислено показва, че вече са изживяни различията и нетърпимостта между сунитите и казълбаши в България. Това не намалява, а обратно, засилва бариерата на религиозността за националната консолидация на българската нация.

Важно е значението на сравнителния анализ на ортодоксалните идеи на исляма и на техния български вариант. Нашето внимание беше насочено предимно към тази проблематика.

Основното кредо на религиозната теория на мюсюлманите е известното изречение "Няма друг бог освен Аллах и Мохамед е негов пророк". В тази фраза точно е определено е изразена идеята на монотеизма. Има само един бог – Аллах. Той е единствен и безлик, висш и всемогъщ, мъдър и милостив, творец на всичко, което съществува и негов върховен съдия. Словото и волята на Аллах, неговите заповеди и неговото учение доведе до всички правотверни великият пророк Мохамед. Вярващите са длъжни под страх от най-строго наказание не само да признават и познават догмите на исляма, но и да изпълняват предписанията и изискванията към тях. Това увеличава функциите на ислямската религия. Тя се превръща в главен социален регулатор със своя всеобхватна ценностно-нормативна система.

Главните задължения на мюсюлманите са пет. Чрез открит въпрос "Посочете основните задължения на мюсюлманите" се установи доколко те се познават и спазват от населението в Източните Родопи.

1. Вярa в Аллах, нему покорен, задължен да спазва останалите изисквания към мюсюлманите. Това задължение е посочено от 86.55 % от изследваните лица.

2. Молитва. Задължително чрез нея вярващият пет пъти на ден поддържа директна връзка с Аллах. Ислямът предвижда и няколко вида молитви, изпълнявани индивидуално или съвместно. Освен петте всекидневни – сутрешна, предиобедна, обедна, следобедна, след залеза на слънцето и преди лягане, особено място заема петъчната молитва в джамията. Тя, по благочестиивата си стойност, превъзхожда 25 пъти произнасяната в къщи молитва. Има и други молитви по различни поводи – сватбената (нюкях), при раждане и смърт, при важни начинания и др.

Само 9.05 % от изследваните лица посочват и спазват ежедневните или петъчните молитви, 2.14 % посочват за задължителна сватбената молитва. Нарушава-

нето на това задължение има и обективни причини – колективният труд и други социални дейности. Големият процент – 90.95 от изследваните лица, посочена е като пренебрегват това основно изискване показва, че мюсюлманите в България, както и християните, много не се престарават в молитвите си към бога. Посочена е като почитана молитва (1.12 %) "Кадир геджеси от 27 рамадан на 1374 г. от хиджрата". Независимо от малкия процент тя представя интерес за изследваната тема. По съвременното летописание тази молитва е произнесена през нощта на 19 срещу 20 май 1955 г. в джамията Сюлейман в Истанбул. Според западногерманският изтоковед Фр.Тешнер "... тя представлява известен обществен интерес и може да има документално значение за съдържанието на днешната мюсюлманска набожност в Турция. Наред с обичайните възвеличавания на "нощта на предопределението" като религиозен празник за опрощаването на греховете и с обръщение към Аллах за предпазване от "мъките в пламъците на Агъ" тази молитва главно е славела агресията на Турция към други страни и народи. Молитвата се обръща към вярващите да молят Аллах, той да ги направи "достойни потомци" на Мохамед II (завоювал през 1453 г. Константинопол и установил пълно господство на османците над Балканския полуостров) и на Селим I" (нареден от българската православна църква "християноненавистник" поради масовите потурчвания на българите, отличаващи се с големи жестокости)".

Тази молитва е разпространявана чрез запис на магнетофонна лента. Допреди няколко години тя не се познаваше в България.

3. Тридесетдневен (за казълбашиите – деветдневен) пост рамазан (саум, орудж). Той се изпълнява през м. рамад (рамадан). На вярващия от изгрева до залеза на слънцето е строго забранено да се яде, да пие всякакви течности, да изпитва някак-

Fr. Taeschner – Ein Gebet am Schlusse der Feier der "Nacht der Bestimmung" (Zeilatul-ged, Kadir gecesi) – "Die Welt des Islams", NS. Vol. IV, 1955, № 2-3, S. 202.

Подчертаването е от авторския колектив на изследването.

ви удоволствия. През този месец Аллах чрез своя помощник арахангел Джебраил е предал Корана на Мохамед и правоверният трябва през този период усилено да го изучава.

Само 4.76 % от мюсюлманите в Източни Родопи спазват (държат, полагат) рамазан. Това са предимно възрастни хора.

4. Милостиня (зекят). Всеки заможен мюсюлманин е задължен един път в годината да отделя част от своите доходи в качество на милостиня в полза на бедните. Тази форма на благотворителност се свързва с опрощаване на греховете. Освен зекята, съществува и допълнителна милостиня (садак), която може да се осъществява и при други конкретни случаи.

По това основно религиозно задължение установихме същото пренебрежително отношение от страна на източнородопските мюсюлмани. Изискването за милостинята (зекят) се спазва само от 3.93 % от изследваните лица. В експертната оценка е посочена висока степен на парична взаимопомощ сред мюсюлманите. От експертите 47.94 % считат, че тя съществува предимно между мюсюлманите, 9.58 % я определят като традиционно и естествено взаимоотношение и между християни и мюсюлмани. Тази взаимопомощ има религиозен характер и не е свързана с религиозното задължение за милостиня.

5. Хадж (хаджилък). Това е изискване към всеки здрав мюсюлманин, което той трябва да извърши един път в живота си. Задължен е да посети светите места в Мека, Медина и Йерусалим, седем пъти да обиколи Каабата и да целуне черния камък. Заедно с това да принесе и жертва. Само извършилите тези действия получават правото да носят почетното звание "хаджия".

Също само 3.93 % от изследваните лица познават това задължение. В съвременните условия посещението и поклонението на светите места не е по силите и възможностите на обикновения мюсюлманин.

В анкетната карта-интервю беше поставен открит въпрос: "Какво знае лицето за Мохамед?" Само 28.98 % знаят нещо за него и то в повечето случаи, "че е пророк

на Аллах" или "нещо като Исус Христос". Преобладаващата част от мюсюлманите – 71.07 % отговарят, че "нищо не знаят".

В експертната оценка 56 % от експертите считат, че източнородопските мюсюлмани са вярващи, но не познават религиозната догматика.

Цялата емпирична информация показва, че религиозното съзнание на мюсюлманите в Източни Родопи не се опира на солидна теологична основа, че религиозните не познават или в малка степен зачитат религиозните предписания и задължения. Религиозността битува предимно върху религиозните чувства. Емоционалната форма на съзнанието също е изградена на навици, възпитание и култура. Тя се отличава от рационалната форма с по-голяма степен на неразумност, с непосредствена импулсивност и с по-малка съдържаност. Това придава на религиозното съзнание на източнородопските мюсюлмани по-големи възможности за емоционални въздействия върху него, прави го по-неконтролируемо. Това е една от причините за по-лесно сугестивно въздействие, за ефективност на социално-психологическите механизми както и за съществуващото мнение за религиозен фанатизъм на това население.

2. Обреди и празници на източнородопските мюсюлмани

В ислямската религия съществува сложна обредност. Нейната специфика е не само в ритуалния характер, но и в сливането ѝ с обикновения делничен живот. Тази особеност свързва религиозните задължения с ежедневно поведение – то се определя от редица сложни предписания и забрани. Те обхващат целия живот на вярващия, всяка негова постъпка е строго регламентирана и подлежи на поощрение или наказание.

Източнородопските мюсюлмани твърде малко се придържат към тези предписания и забрани. Едни изпълняват, други – отчасти, а с трети въобще не се съобразяват. Поради големия обем на ислямските предписания и забрани, в нашето изследване разглеждаме само тези, които в някаква степен се познават и изпълняват. Освен вече разгледаните пет главни задължения на мюсюлманина (петте основ-

ни стълба на исляма), които са подплатени със съответна обредност, мюсюлманите в Източните Родопи в някакъв вид се придържат към следните обреди и изисквания:

Ритуално обрязване (сунат, сюнет). С този обред се осигурява физически белег, външен признак за принадлежността на мъжа към ислямската религия. Той именно придава формата, чрез която битува идеята за мюсюлманската изключителност, за превъзходството на мюсюлманина над другите, за неговото поставяне под покровителството на Аллах.

В открития въпрос към изследваните лица за познаване и спазване на религиозните обреди само 8.53 % са посочили ритуалното обрязване на момчетата. Тази информация не може да се приеме без уговорки. През последните 5-6 години съществуваша строга административна забрана и тежки наказателни мерки срещу родителите на обрязани деца и срещу извършителите на това ритуално действие. Известни са случаите на скрито обрязване, извършвано от некомпетентни лица и здравословно увреждане на деца. Сред източнородопските мюсюлмани този обред се цени и съществува стремеж за негово изпълнение.

Освен религиозните обяснения, компетентно отношение към обрязването на момчетата има световноизвестният американски педиатър Бенджамин Спок. В своята книга "Съвети към младите майки" той препоръчва детето да се обрязва или не в зависимост от средата и обществото, в което живее. При положение, че човек ще живее и общува в среда, в която е прието обрязването, то тогава е оправдано и обратно. Детето на бива да се чувствава различно от другите хора. Това ще му носи психологически травми.

По повод на ритуалното обрязване на синовете, семействата на източнородопските мюсюлмани организират пиршества и веселия. В отделни райони те са с различна продължителност.

Важни семейни събития. Всички поважни семейни събития са съпроводени от съответна обредност – сватба, раждане на син, погребение, голяма семейна придобивка (нов дом и други подобни).

При тези случаи обикновено се устройват мевлиди. Те са една особена трансформация в нашите земи на празника Мавлуд (Маулюд), посветен на рождения ден на пророка. В обредната практика на източнородопските мюсюлмани мевлидът заема мястото на християнските "водосвети" и служи за "освещаване" на семейните събития. Обикновено в джамията или в дома се четат молитви, цитати от Корана, изпълнявани от ходжа, имам или хафъзи, след което се устройват богати угощения и веселие. Редовно се устройват мевлиди от 14.40 % от мюсюлманите в Източните Родопи.

Този начин на отбелязване на важни семейни събития е отдалечен от ортодоксалните религиозни догми. Това е един специфичен вариант по българските земи, синкретизъм, присъщ на мюсюлманите в България. През последните години на тоталитарния режим, поради административни забрани, мевлидите по домовете обикновено се провеждаха скрито. В повечето случаи официалните ходжи и имам отказваха да участвуват в тях. Обикновено молитвите и обясненията към тях се правеха от невежи хафъзи. Те в повечето случаи придават примитивизъм на празника, внасят и голяма доза суеверие и мистицизъм.

С устройваните мевлиди се задоволява не само религиозна потребност. Чрез тях се удовлетворява важна социална необходимост. На мевлида домакините са в центъра на вниманието на гостите, оказва им се почит и уважение (селям), повишава се чувството за социална значимост на човека чрез този традиционен, повтарян през вековете начин. На много мевлиди в близкото минало са били канени и са присъствували и съседи – християни.

Празници. За разлика от другите световни религии, мюсюлманските празници са малко на брой. Съществуват отделни различия в тях сред съответните религиозни направления и секти, но общо взето те се почитат от целия ислямски свят.

Направихме опит да установим кои ислямски празници най-много са почитани и се празнуват от източнородопските мюсюлмани. На изследваните лица беше предложено да посочат почитаните от

тях религиозни празници. Получи се следната скала според процента на отговори-ме:

1. Курбан-байрам	90.60 %
2. Рамазан-байрам	71.79 %
3. Хадърлез (Идирлез, Гергьовден)	12.21 %
4. Мурач (Му'радж)	4.29 %
5. Ашура (Десетия ден, траурен празник)	0.48 %
6. Мавлуд (рождения ден на Мохамед)	0.00 %

От тази скала се вижда, че най-уважаният, най-почитаният и масово празнуван от източнородопските мюсюлмани празник е Курбан-байрама. Той се празнува и от нерелигиозните.

Съгласно ислямската традиция, Курбан-байрама се празнува на седемдесетия ден след завършване на поста рамазан в продължение на 4 дни. Той е празникът на жертвоприношението. Чрез принесената на Аллах жертва (курбан) мюсюлманите ще бъде пренесен след смъртта си в рай.

Празнуването на Курбан-байрама от източнородопските мюсюлмани е подплатено и с друга традиция. На този празник се събират в дома всички членове на фамилията, включително и тези, които работят или живеят в други населени места. Тази традиция е утвърдила Курбан-байрама и като семеен празник, с радост очакван от родители, деца, внуци и правнуци. Това са дни за събиране и свиждане на рода, съселяните, земляците. Някои мюсюлмански семейства на този празник поканват и свои съседни християни.

Вторият по значимост, почитан и празнуван от източнородопските мюсюлмани религиозен празник е посочен Рамазан-байрам. Той се провежда непосредствено след приключването на тридесетдневния пост (рамазан) в първите дни на следващия месец шавал. По религиозната догматика неговата продължителност е три дни. У нас се празнува обикновено един ден.

В Източни Родопи на много места Рамазан-байрама се нарича още и малък байрам или шекер-байрам. Последното наименование идва от традицията на този ден жените да приготвят сладкиши и сокове, с които черпят околните си. Това черпене

се практикува масово и в България то компенсира изискването за жертва като компенсация на нарушенията по време на рамазана.

На трето място, като важен и почитан от мюсюлманите в Източни Родопи празник, изследваните лица са посочили Хъдърлез (Идирлез, Гергьовден). За разлика от другите мюсюлмански празници, които се празнуват по лунния календар, Хъдърлез се празнува винаги на 6 май. Този празник не е отбелязан в официалната ислямска литература. Той е също проява на български синкретизъм, породен и развил се в условията на мюсюлманското население у нас, общуващо много тясно с християните в Източни Родопи. Шест май за това население е важен ден за благополучието и берекета в текущата земеделска година. Основните обредни действия на мюсюлманите на този ден са люлеенето на люлка за здраве, търкаляне сутрин рано в росата, курбан, но вече с печено агне, гадаене с китки, наричане на посевите, животните и кошерите и т.н. В основата си начинът на празнуване на Хъдърлез не се отличава от празнувания от християнското население в Източни Родопи Гергьовден. На много места се организират и съвместни празненства.

Подобни празници с близка обредност сред част от мюсюлманското и християнското население в Източни Родопи са коледуването (Колада, Боджук), правенето на мартеници за 1 март, Паскале (Паскеле, Великден) с палене на огън, боядисване на яйца и др.

На четвърто място като почитан е посочен празникът Мурач. В ислямската литература празникът Му'радж (Раджаб-байрам) е обяснен с легендата за митическото възнесение на пророка Мохамед на небето и личния му разговор с Аллах. Той се празнува на 27 ден на месец раджаб. В Източните Родопи се почита само от 4.29 % от изследваните лица. Причината е в непознаването на живота на Мохамед и свързаните с него митологични легенди.

На пето място е поставен траурният празник Ашура (Десетия ден, Шахсей-вахсей). Това е алиански празник, свързан с почитането на арабския халиф Али и на неговите синове Хасан и Хюсеин. В Из-

точните Родопи този ден никога не е празнуван по алианския обичай (Шахсей-вахсей). Той е ден за отправяне на почит към покойниците.

Анализът на емпиричната информация за почитаните от източнородопските мюсюлмани обреди и празници убедително показва, че те са се отдалечили от начина на празнуване от останалия ислямски свят. Те са синкретични, специфични за това население. Естествено, в голямата си част те са различни от типичните християнски обреди и празници. Това им придава силата на действителен фактор за религиозно обособяване. Същевременно те са и различни по начин на празнуване в Турция. В тази насока съдействуват за турбулентното състояние на част от източнородопските мюсюлмани. Заедно с всичко това, съвместното празнуване с християните на отделни празници от друга страна им придава и консолидираща за нацията функция. Тази противоречивост все още не е достатъчно изследвана и научно обяснена. Съществува потенциална възможност (тя е обективна) ислямската източнородопска обредност и празничност да се изведе като съставна и неделима част от регионалната култура, като богатство и колорит на творческия стремеж на населението от този край. Некомпетентните решения, особено административни забрани дават лоши резултати. Като пример може да се посочи фактът, че при мигрантите мюсюлмани в големите градове както и при по-образованите и културни граждани от тях, емоционалното отношение към обредите и празниците не намалява, а обратно, то се засилва. Традициите, обредите и празниците се считат и за защитни механизми, за символи на запазване на статуквото, на етническото и религиозното самосъзнание.

3. Някои предписания и забрани

Предписанията и забраните в ислямската религия обхващат цялостния живот на правоверния – от раждането до смъртта, от ставането сутрин до лягането вечер. В нашето изследване ние разглеждаме само онези предписания и забрани, които в някакъв степен се изпълняват от източнородопските мюсюлмани.

Ислямската религия конкретно указва на мюсюлманина какво може да яде и пие. На него е забранено да употребява свинско месо и продукти от него, както и на всякакво месо от животни, от които кръвта не е напълно изтекла. Изпълнението на тази забрана установихме чрез въпрос към учениците: "Във Вашето семейство яде ли се свинско месо?".

Да	58.78 %
Не	39.39 %
Непоказали	1.87 %

В горната таблица ясно е отразено масовото незачитане на тази основна забрана в ислямската религия. Само в около 40 % от мюсюлманските семейства не се употребява свинското месо. Същевременно този процент показва силата и устойчивостта на една традиция. Независимо от урбанизацията, от изменения начин на живот (масово столово хранене, посещения на ресторанти и бирарии и др.), въпреки редицата неудобства, които тя създава, традицията се оказва устойчива.

Коранът строго забранява пиенето на спиртни напитки. В някои ислямски страни употребата на алкохол се преследва много строго и жестоко се наказва от техните закони. В българските земи, с редки изключения, мюсюлманите винаги са нарушавали тази забрана. Съвместният живот и общуване с християните, на чиято трапеза виното и ракията са неделим атрибут, са се оказали по-силни от религиозната забрана. На устройваните от мюсюлманите мевлуди и тържества почти винаги има и алкохол.

По време на рамазана в продължение на 30 денонощия на мюсюлманина е забранено да се доближава до всякакъв аромат, включително и до мюнтоневия дим. Всички пушачи мюсюлмани поголовно нарушават и тази забрана.

Ислямската религия отделя значително внимание на мястото и ролята на жената. Към нея са отправени сложни и високи изисквания и множество забрани. В тяхната основа лежи идеята за неравностойността и неравноправието на жената и мъжа. Тя не може да бъде с него равна нито в имуществено, нито в правно, ни-

то в социално отношение. Коранът изисква от жената пълна покорност на мъжа.

Мюсюлманското население в Източни Родопи, особено казълбашите, се отличава с значително по-толерантно отношение към жената и с много по-големи различия от отношението в повечето ислямски страни. В протоколите за наблюдаваните семейства е направена оценка за съвременния начин на общуване в семействата на изследваните източнородопски мюсюлмани:

	висока	средна	ниска	липсва
Култура на общуване в семействата	17.38	65.60	16.71	1.55

Тези отношения са по-конкретно определени от експертите. За отношенията на мюсюлманина към собствените му жена и деца те дават следната експертна оценка:

Добри, нормални, коректни	49.31
Консервативни в т.ч. патриархално-деспотични	47.95
Нямат достатъчно впечатления	23.29
	2.74

Експертите, които определят отношението към жената като нормално и коректно, считат, че е "отминало времето, когато само мъжете са имали думата. Все повече се чува гласът на жената. Еманципацията е развита" и т.н.

Консервативните отношения се определят като "затвореност в семейството, ориенталско отношение, изолация на жените от обществен живот, стремеж да бъдат ограничени контактите им с българи и др."

Патриархално-деспотичните отношения са тези, които се "отличават с краен битов консерватизъм, произтичащ от религиозен фанатизъм. При по-образованите това е по-прикрито".

Ислямът е възприел древните обичаи жените да се обличат с ритуално облекло. То трябва да скрива главите и тялото така, че жената да стане безлична, да не бъде различавана сред другите жени. Сред мюсюлманското население в Източните Родопи от задължителните за жената-мюсюлманка елементи в облеклото се

спазват само няколко – яшмак (кърпа за главата, вързана по начин, който позволява да се покрива устата при среща с мъж); фередже (наметало, с което се обезличава фигурата на жената) и шалвари. Другите задължителни елементи в женското облекло винаги са били непознати в българските земи.

В протоколите от наблюдението е отразено доколко източнородопската мюсюлманка изпълнява задълженията си спрямо носенето на ритуалното облекло. Тяхната оценка е посочена в долната таблица:

	висока	средна	ниска	липсва
Цивилизованост и култура на облеклото	15.83	62.62	19.76	1.79

Чрез учениците беше изследвано носенето от техните родители, баби и дядовци на шалвари, яшмаки, фереджета и т.н. Техните отговори са следните:

Да, сега носят	63.47
Не, не носят	20.61
Много отдавна са носели	11.43
В последно време носят	2.24
Неотговорили	2.24

Тези данни показват, че в значителна степен отделни елементи на ритуалното облекло са запазили своята ценност. Жените-мюсюлманки се оказват по-консервативни и в по-голяма степен се придържат към тези религиозни предписания. Административните забрани за носенето на ритуално облекло не само не са дали резултат, но се е получил и обратен ефект.

Независимо че източнородопските мюсюлмани в голяма степен пренебрегват религиозните предписания и забрани, последните все още имат достатъчно силна интегративна функция. Особеностите при тяхното спазване и нарушаване допринасят за турболентното състояние на съответната част от източнородопските мюсюлмани.

В ислямската религия ясно е изразена религиозната нетърпимост. Коранът забранява на правоверните да бъдат приятели с друговерци, заедно да ядат и пият, както и да вършат каквато и да е съвместна работа. Съвместният живот

на мюсюлмани и християни в Източните Родопи на практика е пренебрегнал тези изисквания. Еднаквите теглила, вековната борба за хляба са утвърдили съвместния живот и религиозната нетърпимост е отишла на заден план. Влошените взаимоотношения в последно време са плод на други фактори и произхождат от други причини – главно политически и теснопартийни интереси. За бруталността на тоталитарния режим винаги се търси на централно равнище, конфликтните ситуации са с властите, не с комшиите, конфронтацията няма религиозен характер. Такава е и цялата емпирична информация на нашето изследване.

В анкетата-интервю беше поставен въпросът: "Каква е Вашата лична представа за Аллах?" Отговорът "Аллах мрази неверниците" е посочен само от 3.33 % от изследваните лица. Религиозната нетърпимост беше измерена и чрез въпроса "Ако лицето срещне добър човек от друго вероизповедание как би постъпил?":

Ще стана приятел с него	56.79 %
Ще го приема за съсед, колега	36.30 %
Не ми трябва такъв човек	6.79 %
Непосочили	0.12 %

Тази таблица не се нуждае от коментар. Положителното отношение на източнородопските мюсюлмани към друговерците е тяхна характерна черта. Измененията в тези отношения трябва да се търсят в съвсем други, предимно конюнктурни фактори.

Религиозната търпимост или нетърпимост особено силно се изразява в брачните отношения. Както и в другите религии така и в исляма са забранени брачни съюзи с хора от друга вяра. Нарушаването на тази забрана в българските земи съществува още от времето на турското робство. Редица западноевропейски пътешественици от това време в пътеписите си констатирали, че в българските земи "мюсюлманите и християните живеят съвместно без да се гнусят едни от други и даже се женят помежду си". Отношението на източнородопските мюсюлмани към така наречените смесени бракове установихме чрез въпроса: "Лицето би ли позволило децата му да се оженият (омъ-

жат) за човек от друго вероизповедание?":

Да, определено	18.69
Да, при известни условия	39.93
Не, в никакъв случай	46.19
Непоказали	0.60

Повечето от половината от изследваните лица са склонни да приемат смесените бракове. Това потвърждава нашата теза, че конфронтацията не е на религиозна основа.

4. Религиозно и етническо

Важна особеност на съзнанието и самосъзнанието на източнородопските мюсюлмани е отъждествяването на голяма част от тях на религиозното с етническото и националното. За това състояние има важни, преди всичко исторически причини. До младотурския преврат и още по-точно, до Кемалистката революция в Османската империя почти не е съществувало етническо деление на поданиците. Нещо повече, всеки стремеж за национално самоопределение е бил жестоко преследван. През повече от пет века населението на империята е било разграничавано единствено по религиозен признак: мюсюлмани, т.е. правоверни, господари, а на друга полюс са неверниците, т.е. гяурите, кяфирите. Едва в младотурското движение се заражда идеята за формиране от конгломерата на многобройните етнически групи в Османската империя на една народност, на нова нация. В началото е господствувала идеята тази нация да се нарича османска или отоманска. На националния конгрес на младотурците в Париж през 1902 година за първи път се формулира етническият белег "турчин", и то по следния начин: "Всеки мюсюлманин трябва да бъде смятан за турчин". Широко разпространение се теоретизира на пантюркизма и панислямизма твърде много са допринесли и в България да се отъждествява религиозното с националното. Заедно с това голяма роля е имал и исторически сложният се през време на робството стереотип сред българското християнско население за българи да се приемат само християните. Всеки, който е приемал по някакъв повод ислямското вероизповедание е бил наричан потурчен (потурнак, дьонме). Той е вече изгубен за българската нация. Даже и сега в говоримия език думата "потурчено" е синоним на "изгубено".

По силата на икономически, политически, социални и други интереси на мюсюлманите е било по-изгодно и по-привлекателно да се смятат за турци. Всичко това е давало и дава отражение върху националното съзнание и самоопределение на голямата част от мюсюлманското население в Източни Родопи. Това обаче е главното, определящото. Промени в етноса могат да станат само чрез сложни, продължителни процеси и в никакъв случай с административни и силови решения.

В нашето изследване направихме опит да установим величината на откъждестването на религиозното с етническото и националното в самосъзнанието на източнородопските мюсюлмани. На изследваните лица беше зададен въпросът: "Може ли мюсюлманинът да бъде българин?".

Да	22.62
Не	59.40
Не зная	17.74

Тези данни ясно показват силата и влиянието на религиозното съзнание върху националното самоопределение. Едва 22.62 % от изследваните лица са категорични в оценката си, че вероизповеданието не е определител на националността.

Съществува силна зависимост между степента на владенето на българския език и откъждестването на религиозното с етническото и националното. Тази зависимост веднага проличава в долните таблици:

Тези зависимости могат да бъдат обяснени. По-доброто владение на единия език превръща същия в роден, майчин език,

Степен на владение на българския език	Може ли мюсюлманина да бъде българин		
	Да	Не	Не зная
Много добре	62.63	27.05	10.32
С акцент и грешки	29.47	52.91	19.62
Допуска много грешки	6.84	72.99	10.17

Мнението по този въпрос на изследваните лица при степента на владение на турския език е обратно:

Степен на владение на българския език	Може ли мюсюлманина да бъде българин		
	Да	Не	Не зная
Много добре	14.69	70.38	14.66
С акцент и грешки	19.83	61.16	18.73
Допуска много грешки	43.86	33.33	22.99

който влияе върху националното самоопределение. Доброто владение на българския език е дало по-големи възможности за по-добро познаване на историческите факти, по-точно опериране с такива понятия като род, етнос, народ, нация, религия. По-доброто владение на турския език е давало възможност за по-широкото запознаване с турските концепции на пантюркизма и панислямизма, по-голямо общаване към тях. Важни особености има и в говоримия от мюсюлманското население у нас специфичен "румелийски турски език". В него понятията народ, нация, народност се изразяват почти с едни и същи думи – "милет", "улус", "улусал йозелук". Издигнатата от младотурците идея за мюсюлманите като "милиет-и хакими", т.е. "господстваща нация", значително повишава авторитета на етнонима "турчин".

Връзката между религиозното, етническото и националното е изразена и в отношението към именната система. Всички национални именни системи са тясно свързани и силно повлияни от господстващите религии. Всяка именна система отразява в по-голямата си част почитането към религиозните светци и култове. След това тя се свързва с историческото наследство на съответните народи и придобива своя национален облик. Въпросът с имената на мюсюлманското население у нас през последните години придоби конфликтен характер. Проблемите с имената са много, разнообразни по своя характер, изключително сложни и противоречиви, свързани са с много други значими проблеми. Този въпрос заслужава по-обхватни

и дълбоки изследвания. Ние се ограничаваме само в изследваната тема поради много по-големия комплекс от проблеми.

Един от остро дискутираните въпроси у нас след 10 ноември 1989 година беше за характера на българската именна система. Той доведе до изостряне на страсти, масови демонстрации с противоположни гледища, нещо, което потвърждава неговата сложност.

Мнението на мюсюлманското население в Източните Родопи за именната система в България е отразено в долната таблица:

Трябва ли в една страна да има хора с имена от различни именни системи – българска, турска, африканска и др.?

Да	86.55
Не	6.19
Не може да каже	7.02
Непосочили	0.24

Ясно е изразено отношението на изследваните лица. Преобладаващо е мнението за демократична и свободна именна система. Родителите са тези, които ще определят името на детето си в зависимост от своите предпочитания, вкусове, интереси и т.н.

Насилствената за една част от мюсюлманското население смяна на имената от тоталитарния режим през 1984-1985 година вече официално се счита като едно от най-тежките изстъпления срещу изконни права на човека. Името не е просто обозначение, външен белег за различаване на хората. То е съставна част от вътрешно-интимната структура на "Аза". Малкото дете преди да научи понятието "аз", използва вместо него своето име. Човек чрез името си се самопознава, самоуважа-

ва, самоидентифицира. След това идва връзката на името с религиозната принадлежност, с историческото, традиционното и т.н. Насилствената смяна на имената засегна нещо много важно – достойнството на хората.

В практическия живот обаче тези въпроси не се оказват толкова прости и еднозначни. Изследването показва тяхната сложност и противоречивост. Някои от тях са посочени в следните таблици:

Какво чувство изпитва лицето, когато го назовават с българско име?

Приятно	11.19
Безразлично	26.43
Неприятно	62.26
Непоказали	0.12

Какво чувство изпитва лицето, когато го назовават с турско име?

Приятно	72.73
Безразлично	18.93
Неприятно	8.10
Непоказали	0.24

Тези данни изискват по-внимателен и задълбочен анализ. Те поставят под съмнение широко разпространяваната напоследък версия, че всички мюсюлмани у нас са абсолютни противници на български имена, че към всички е проявено насилие. Категорично негативно чувство към българското име изразяват само 62.26 % от източнородопските мюсюлмани, а при техните деца-ученици този процент е само 48.99.

Съществува голяма зависимост между отношението към имената и степента на владенето от мюсюлманите на българския и на турския език. Тя е посочена в следните таблици:

Степен на владение на българския език	Чувство към българското име		
	Приятно	Безразлично	Неприятно
Много добре	22.43	36.45	40.81
С акцент и грешки	3.17	24.01	72.62
Допуска много грешки	5.11	10.22	84.67

Степен на владение на българския език	Чувство към турско-арабското име		
	Приятно	Безразлично	Неприятно
Много добре	52.02	32.09	15.89
С акцент и грешки	85.22	11.61	2.91
Допуска много грешки	88.32	8.76	2.92

Тези данни показват, че социалната комуникация е дала отражение върху чувствата и отношението към българското или турско-арабското име. Владеещите много добре българския език контактуват и общуват с много повече хора, които са се обръщали към тях на българските имена. Тези хора са имали същите контакти и преди акта на смяната на имената. До тогава повечето от тях са побългарявали интимно назованото си име (на галено) – Найде с Нагя, Асия със Сийка, Асан със Санко, Ахмед с Мегу, Мехмед с Метко и т.н. Чувствата към турско-арабското име и към побългареното интимно име са били едни и същи. Различни интереси влияят върху предпочитанията към имената. Обратно, хората, които по-слабо владеят българския език, общуват предимно със "своите" (затова и не са научили добре българския език). При това общуване е естествен по-високият престиж на турското име. Същевременно е необходимо да се прави разлика между оценката на начина, по който е извършена смяната на имената и реалното отношение на хората към имената. Докато 86.55 % определено изразяват своето демократично отношение към именната система на обществото и свободата на всеки за избор на името си, само 62.26 % от изследваните лица категорично показват негативно отношение към българските имена. Това е логично. Хората, които имат положително отношение към българските имена са се адаптирали по-силно към българската държавност и националност. Това са предимно хората, които не са подавали молби за паспорти и "екскурзия" в Турция (28.57 %), нямат намерение да се изселват. Такива тенденции съществуват сред всички емигранти в другите страни, където след 2-3 поколения голяма част от тях приемат именната система на страна, в която те трайно са се установили (Джон Атанасов, Ернесто Михайлов и т.н.). Това е свързано преди всичко със социални интереси, с естествен стремеж да се заличават различия, които ги отличават в социалния живот. Това са естествени закономерности на държавна (гражданска), социална и национална адаптация. Те се проявяват само по силата на конкретни обек-

тивни фактори. Трагедията на "възродителния процес" потвърждава този извод. Насилието, бруталността не е само негативен морален и юридически акт. Преди всичко те са безпомощни средства, които винаги водят до обратен ефект.

В съвременните условия турско-арабската именна система се оказва силен интегриращ фактор за етническо обособяване и турско национално самосъзнание. Смяната на имената стои на първо място (23.33 % от изследваните лица) като най-важна причина за възникване на желанието за изселване в Турция.

5. Език и национално самосъзнание

Езикът е главното комуникативно средство. В пределите на всяка етническа общност, от една страна, той е важен фактор за интегрирането на етноса и, от друга – важно средство за осъществяването на културната наследственост между поколенията в неговите граници. В същото време езикът изпълнява и съществени сигнификативни функции като условен знак за принадлежността на неговите носители към определена социална група.

За ролята на езика като етнически признак в световната научна литература съществуват доста противоречиви гледища. Многообразието на реалната действителност в света дава достатъчно основание за всяко едно от тях (много етноси и нации ползват един и същи език – английски, испански и т.н.), други етноси и нации ползват по няколко езика (китайци, норвежци, швейцарци и т.н.). С тези различни гледища много народи и нации биха се оказали извън етническите категории.

Ние се опираме на становището, че езикът има важна етноинтегрираща и етнодиференцираща роля, изпълнява функцията на вътрешноетнически обединител. Същевременно, при по-големите образowania – народ, нация, не може да се абсолютизира езиковото единство. В такива общности, които са лингвистично нееднородни, комуникативната функция изпълнява двузичието на значителна част от техните членове. С други думи, неправилно е както да се отричат етноинтегриращите и етнодиференциращите

функции на езика, така и да се абсолютизира езиковото единство на етносите, народите и нациите и тяхната езикова универсалност.

В нашата социална (а в повечето случаи и в научната) практика езикът се счита за основен признак и определител на етноса. Даже и в официалната терминология през последно време една част от мюсюлманите у нас, поради факта, че говорят на турски език, бяха наречени тюркоезична група.

Нашето изследване установи голямата сложност и противоречивост на езиковите проблеми сред източнородопските мюсюлмани. На практика в почти всички изследвани лица се оказа двузичие. Те говорят на двата езика, на български и на турски. Едни от тях в една или друга степен владеят единия език много добре, а в другия допускат много грешки, други владеят и двата езика много добре, а трети допускат значителни грешки и в двата езика. Монолитно езиково единство не съществува. Това проличава в тяхната самооценка, посочена в долната таблица:

В каква степен лицето владее българския или турския език	български език	турски език
Много добре	38.21	40.60
С акцент и грешки	45.21	43.21
Допуска много грешки	16.31	10.36
Непоказали	0.36	5.83

Тези данни потвърждават както двузичието на това население, така и сравнително ниската му езикова култура. В исторически план до освобождението на България от турско робство двузичието е съществувало при почти цялото активно население по нашите земи. Сега то се запазило само в някои райони с мюсюлманско население. За нашето изследване беше важно да разберем кой от двата езика е водещият, на кой език лицето мисли и кой е помощен. Това определя и чувството към езика. Водещият език е "майчиният език". Той оказва влияние върху националното самосъзнание и самоопреде-

ление на личността. Отношението към езика и неговото място в социалната комуникация установихме чрез улесненията, които той създава при разнообразните контакти в нашите условия. Изследваните лица по интимни въпроси разговарят със своите приятели и близки така:

На български език	16.90
Без значение (и на двата)	29.05
На турски език	53.45

Повечето от половината мюсюлмани използват в интимните си комуникации само турския език. Именно при тях езикът има силна етнодиференцираща роля.

Направихме опит да разберем и отношението, което се проявява чрез езика към официалните институции. Беше зададен следният въпрос: "На какъв език разговаряте на официалните места?":

На български език	76.77
На турски език	22.26
Непоказали	0.97

В България официалният език е българският език. До 10 ноември 1989 година срещу говорещите на турски на официални места се прилагаха някакви мерки, включително и административни санкции. Демонстративната употреба на турския език в новите условия от 22.26 % от изследваните лица никак не е малка. Чрез нея се дава и публичен израз на турско национално самосъзнание.

Използването на единия от двата езика в семейната среда обаче е израз на удобство, на по-точен и ясен начин за изказването на мисълта, на установени традиции. Нелепо, меко казано, беше изискването през последните години в къщи децата да разговарят на български език със своята майка, която слабо разбира и говори на български. В протоколите за наблюдение над семействата на изследваните лица степента на използването на българския и на турския език в семейната среда е показана в долната таблица:

Наблюдавани семейства (840)	висока	средна	ниска	липсва
Степен на ползване на българския език	15.84	26.43	31.19	26.90
Степен на ползване на турския език	60.00	23.21	13.33	13.45

Тази таблица потвърждава преобладаващия дял на употребата на турски език в семейната среда и неговата роля за възпроизводството на социалната наследственост. Докато в нормалната степен (висока и средна) използването на българския език е от 41.91 % от семействата, в същата степен турският език се ползва от 73.21 % от семействата. Показателни са и данните, че в 26.90 % от семействата въобще не употребяват българския език. Същевременно и турският език не се използва в семейната среда от 13.45 % от семействата. Това са хората със силно желание децата им да нямат езикови бариери в интелектуалния си растеж. Също така може да се предполага наличие на българско национално самосъзнание.

Оценката на експертите за езиковата комуникация между източнородопските мюсюлмани и българите-християни е отразена на долната таблица:

На какъв език общуват с българите-християни?	
На български език	84.93
На турски език	15.07

Експертите също така констатирали факти за опита от не малка агресивна част от мюсюлманското население да налага навсякъде турска езикова среда. За съжаление това води до конфликтни ситуации, до опасност от етнически сблъсъци и засилване на конфронтацията.

Анализът на езиковата култура на източнородопските мюсюлмани води до печални изводи. Тя е много ниска (без значение е кой от двата езика.) Това се е отразило върху изграждането на понятийния апарат и неговото използване при усвояването и отразяването на действителността. Изследването на богатството на понятийния апарат, с който боравят мюсюлманите в Източните Родопи даде следните резултати:

Нормално се ориентират при сложни въпроси	36.67
Имат проблеми в ориентацията си	32.74
Трудно се ориентират	22.26
Силно ограничен понятийен апарат	6.79

Тази оценка показва ниското ниво на понятийния апарат, с който си служи мюсюлманското население в Източните Родопи. Това се отразява върху рационалното мислене, върху начина на формиране на потребности и интереси. Това е главната причина за качеството на националното самосъзнание, за капсулацията, за бавната и мъчителна адаптация и натурализация.

МАСОВОТО ПОВЕДЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ КАТО СЛЕДСТВИЕ ОТ НЕГОВОТО САМОСЪЗНАНИЕ

1. Параметри на етническата проблемна ситуация в Източните Родопи

Според нас България се намира освен в икономическа, социална и политическа, екологическа, нравствена, културна, но и в национална криза. Това е криза на доверието между отделните етнически групи. Това е криза в тяхното самосъзнание и в националното им самоопределение. Според нас тя се характеризира със следните основни белези:

Първо, това е част, елемент или конкретизация на тоталната криза на нашето общество.

Второ, по тази причина тя е неизбежна на фона на общата криза, в която закономерно е изпаднала България.

Трето, национално-етническата ни криза не може да се разреши във и независимо от преодоляването на общата криза на нашето общество.

Четвърто, с разработването и реализирането на една оптимална стратегия за националната ни политика се прави съществена крачка за извеждане на България от общата криза, в която сега се намира.

Пето, национално-етническата криза в България има своите регионални измерения. Тя се проявява с редица особености и в различни нюанси в Източните Родопи, в Лудогорието и в други райони.

Шесто, решаването на общонационално-етническата криза изисква спазването на редица принципни изисквания, а също така и прилагането на диференциран подход. В този смисъл подходите за нейното разрешаване в Източните Родопи имат своя специфика и собствено звучене.

Седмо, национално-етническата криза не може да се разрешава сегментирано и локално ограничено, в едни строго определени париетални параметри.

Осмо, в същото време при разрешаването на национално-етническата криза това не може да става тотално, механично и шаблонно. Тя трябва да се разрешава както в национален, така и в регионален мащаб и аспект.

Като отчитаме всички тези особености и зависимост не заставаме на позицията, че трябва да се провеждат изследвания като нашето или подобни на нашето в две направления – с национален и регионален характер и значение. В случая ние сме задължени да очертаем параметрите на национално-етническата криза в Източните Родопи на фона на тоталното ѝ проявление. Основните страни и измерения на тези параметри са:

Първо, национално-етническата криза в Източните Родопи е закономерна и неизбежна, като се има предвид историческото развитие на този край, особено през последните 78 години.

Второ, в съдържателно отношение тази криза се представя като национално диференциране, разграничаване, тя дори и противопоставяне между населението, принадлежащо към различни етнически общности и групи. В Източните Родопи живеят християни и мюсюлмани. Проблемът не е само в това, че повечето от вторите са с турско национално самосъзнание, но и в това, че първите са си типични българи, с класическо българско национално самосъзнание. И което е още по-важно, параметрите, съдържанието, формите и проявлението на тези два типа самосъзнание са доста различни и в известна степен взаимно изключващи се. Трайните пороци на нашата национална политика са довели нещата до там – да се противопоставят едната на другата форма на национално самосъзнание. Това е едно от най-големите поражения от тоталитаризма в духовния мир и реалното поведение на основните слоеве от населението на България.

Трето, резултатите от нашето изследване потвърждават една трудно оспорвана вече истина в нашата действителност:

В България, в това число и в Източните Родопи, живее немалка част от население с турско национално самосъзнание. Това е безспорен факт, трябва да се приеме безапелационно. Той трябва да се анализира и да поражда адекватни управленски решения и действия, а не да се игнорира или подценява.

Четвърто, тази част от населението вече не прикрива своето турско национално самосъзнание. Нещо повече, тя дори го манифестира със своето трудово, политическо, религиозно, нравствено поведение и действия.

Пето, така възникват противоречия и конфликти с останалата част от живущото в този край население, това което има българско национално самосъзнание. Следователно, възниква и се възпроизвежда една регионална национално-етническа критична ситуация.

Шесто, обособилото се турско национално самосъзнание в значителна част от населението в Източните Родопи по неизбежност подтиква неговите носители към конфликт с представителите и проводниците на досега провежданата до 10.XI.1989 год. официална политика по националния въпрос със стратегията, организаторите и реализаторите на добилия печална известност "възродителен процес". Регионално проявената критична национално-етническа ситуация вече излиза извън рамките на региона и прераства в национално-етническа криза.

Имаме ли някакви надежди да очакваме, че самосъзнанието на населението от Източните Родопи, тази част от него, която е обект на настоящото изследване не е с турско национално самосъзнание? Според нас нямаме такива основания. Поддържащата част от това население е с турско национално самосъзнание. Тази констатация е меридавна и за четирите основни компонента на структурата на самосъзнанието – самопознаването, самооценката, самоуважението и социалната самоидентификация.

В направения от нас анализ на резултатите от емпиричното изследване се открояват няколко много съществени момента, по-важните от които са: Първо, категоричното и безспорно предпочи-

тание на изследваната съвкупност към ползването както в бита, така и на работата, на улицата, на обществените места и другаде на турски език. Това е един от безапелационните показатели за формиране на турско национално самосъзнание. Второ, беше констатиран един доста турцизиран домашен бит. Той също е един от показателите на формираното турско национално самосъзнание на живеещите при него лица. Трето, подавяващата част от изследваните лица са убедени привърженици на ислямската религия. Тяхната религиозна обособеност също доказва наличието на силно турско национално самосъзнание. Четвърто, културата на общуване, потребяваните духовни ценности, структурата на културните ценности на значителна част от изследваните лица съществено се различава от тази на българските им съседи, познати, близки или непознати. По съдържание, структура и проявление тя има също протурски измерения. Това се отнася особено за фолклора, за традициите, нравите и обичаите. Пето, налице е подчертана социо-културна инкапсулация на значителна част от населението на Източните Родопи, тяхното бяство от общуване и взаимодействие с българите. Тази тенденция особено много се засилва след започването на неполучния "възродителен процес" и след "екскурзионните пътувания" до Турция.

Следователно, самосъзнанието на подавяващата част от изследваната съвкупност е турско. Те се самоопределят като български турци, което не може да не приемем. Това е безспорен факт. Неговото наличие се манифестира и в поведението. Така че стои въпросът за намиране на варианти от решения за намаляване на неговото конфронтационно съвместие с лицата, носители на българско национално самосъзнание, особено в районите със смесено население.

От всички форми на индивидуалното и груповото поведение нас ни интересуваше предимно ежедневното политическо, донякъде трудовото и нравственото. Изследователският ни интерес беше насочен към поведението на българските турци към прякозасягащата ги вътрешно-

политическа ситуация у нас. Насочихме вниманието си към онези елементи на тяхното поведение, които се проявяват като външно реализирано отношение към конкретни елементи на социалната им среда. Специално внимание беше отделено на поведението и действията на българските турци спрямо засягащи ги държавни, правителствени и партийни решения, разпоредби, становища и други подобни. Обект на внимание бе поведението им спрямо местните органи на властта, спрямо българите-съседи, близки, колеги, познати и чужди хора и т.н.

Ситуацията, която се разгърна в България от май 1989 г. е с уникално социално-психологическо съдържание. Тя ни предостави рядката възможност да изследваме масовото поведение на българските турци. По този начин фактически наблюдавахме манифестните форми на социалното и националното им самосъзнание. Майските събития провокираха масовото поведение на българските турци като отговор на редица конкретно предизвикали ги причини.

Неудовлетворението на подавяващата част от българските турци от провежданата спрямо тях национална политика има дълга история. Нейната недовидност и ожесточението, с което се провеждаше, предизвикаха ескалация на масово недоволство от страна на българските турци. Създавани са и редица техни нови, неофициални структури и системи за противодействие. Към това трябва да се прибави и отчете и ролята на засилващото се в страната социално недоволство от икономическата и културна политика, проявявани към целия народ, както срещу турците, така и срещу българите. Това недоволство се преплита с недоволството от политиката по националния въпрос.

За да се добие представа за особеностите в поведението на българските турци е необходимо да се прекара разграничителна линия във времето. Това означава да се прави оценка за неговите форми, съдържание, интензивност и насоченост

преди и след майските събития от 1989 година.

При оценяване особеностите на това поведение се опираме на експертните оценки на ползваните при изследването експерти, а също така и на собствените си наблюдения. Отговорите на експертите за особеностите в поведението на българските турци преди майските събития са представени в долуприведената таблица:

Особености в поведението и форми за проявление му	процент
Привидно нормално, но се чувстваше вътрешно напрежение	20.84
Нормално, усилено стряха своите нови къщи, живеяха нормално своя живот	54.61
Неясно, неразбираемо	1.54
Всеобща възбуда за пътуване в Турция	13.86
Мирно, недостатъчно дръжелобно, но съдържано	6.15
Подтиснато настроение в очакване на нещо много важно	4.61

От приведените цифри се вижда, че поведението на българските турци преди майските събития е било привидно спокойно. Но за половината от експертите то е било извечно тревожа, било е както се казва заредено с напрежение. Това се е виждало и чувствало от обикновените хора, от тези, които живеят съвместно с българските турци, т.е. от хората, които не са имали възможност да участват в решаването на националния проблем. Но тези, които са решавали този въпрос или не са очаквали очертаващата се буря, или не са се интересували от нея. Те са останали слепи и индиферентни към задаващия се национален срив.

Основните белези и особености в поведението на българските турци по време на майските събития са добре известни. В най-общи линии то се свежда до следните масови форми на проява: напускане на работа (неотиване на работа); участие в политически демонстрации; противодействие на насилието на репресивните органи с открита съпротива; обявяване и провеждане на гладни стачки; извършва-

не на саботажни действия; отправяне на заплахи към българите и т.н. Известни са действията и на репресивните органи. В резултат на всичко това започна изселническата вълна, която и до ден днешен не е утихнала. След август 1989 година тя се движи на приливи и отливи в двете посоки – към и от Турция.

Какво е особеното в поведението на българските турци след майските събития дават експертите в долната таблица:

Особености и форми на актуалното поведение на българските турци	процент
Настояват и се подготвят за заминаване в Турция. Не работят активно или работят немарливо, формално	10.76
Проявяват много по-високо самочувствие	7.59
Проявяват враждебност към българите	7.60
Много са раздвсени и все пак усилено се готвят за заминаване в Турция	10.77
Когато са в група проявяват агресивност, когато са сами са прикрити	13.84
Някои на думи се разкайват за действията си, но не са искрени	4.51
Някои искрено се разкайват за това, че са заминали за Турция	4.50
Поведението им е нормално	7.50
Някои са дръзки и искат да възстановят предишните си привилегии	1.54
Които са били в Турция са примирени, останалите се стремят към нея	7.60
Изчакват по-нататъшния развой на политическите събития	16.92
Нямат доверие на правителството	3.01
Духовно обезкуражени и объркани	3.00

Становището и оценките на експертите за поведението на българските турци в общи линии съвпадат с нашите

непосредствени наблюдения. Десетки дни ние наблюдавахме поведението на тези хора. В лицата и действията им се четяха страдание и мъка, обиди и ожесточение, обреченост и безнадеждност, сила и устойчивост на духа, решителност и непримиримост. Когато наблюдавахме завръщащите се от Турция откривахме огорчение, тревога, разкаяние, радост, примирение или отчаяние и примирение, преминаващо във фрустрация.

Анализът на събраната информация показва, че след майските събития от 1989 година е налице значителна промяна в поведението на повечето от българските турци. Според експертите причините за тази промяна, както и новите форми, под които се проявява са показани на доприведената таблица.

Причини за промяна в поведението	Процент
Няма промяна в поведението	17.54
Основна причина е "възродителният процес"	22.80
Решението от 29.12.1989 г.	19.30
Смяната на имената, посещенията в Турция и излъганите надежди	7.01
Острата реакция на българите	1.75
Икономическата криза в България	3.50
Турската пропаганда	3.40
Липса на национална политика и законност в страната ни	5.26
Дадените и очакваните още по-големи права	3.51
Недоверие в държавата, в нейната икономическа стабилност	15.78
Надеждите за по-добро устройство в Турция и в другите западни страни	19.54
Неправилното отношение и на българските, и на турските власти към техните нерешени проблеми	7.02

Поведението на българските турци е сложно, комплицирано и противоречиво. То гравитира между два полюса – от българския нигилизъм до приближаване и известност приобщаване към българската нация. По време на нашето изследване първата тенденция беше много по-силно и

масово проявена. Но и втората, макар и по-слаба, бе налице. Оттук произтичат оптимистичните настроения за сполучливо решаване на националния въпрос. Внимателното анализиране на първата тенденция, нейната същност, сила и форми е задължително условие при разработването на стратегия за националната политика на България.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ И ОТЧУЖДЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

1. Мотивационна структура на българските турци, формираща желанието им за заминаване в Турция

Желанието за напускане на България и за заминаване в Турция е най-силният показател за илюстриране степента на националното отчуждение на българските турци от България. В това отношение не бива да се правят никакви илюзии. Фактът, че след като заминаха за Турция някои се върнаха обратно не променя съществено нещата. Подавяващата част от тях сториха това не поради късно осъзната любов към България, а главно поради разочарованието им от Турция. Изборът на България за завръщане е продуциран най-вече поради липса на друга възможност.

Хората, извършили такива "екскурзии" в двете посоки, преживяват голяма и тежка драма. Тях ги гонят навсякъде. Един път бягат от България, подгонени от неприемливата за тях политика. Втори път бягат от Турция, разочаровани от нейната действителност. Така те се оказват в позициите на ничии хора. В тях се култивират такива преживявания и оценъчно отношение като озлобление, отчаяние, депресия, груб прагматизъм, негативизъм, крайни форми на конфронтация.

Генезисът на желанието за заминаване за Турция според българските турци се проявява по следния начин: Внезапно, спонтанно – 27.62 %; под влияние на роднини – 21.20 %; решението отдавна е взето и добре премислено – 14.29 %; отричат да са взимали решение за заминаване за Турция – 28.57 %. Според нас тези твър-

дения за генезиса за заминаване за Турция са правдоподобни. Особено ни впечатлява първият начин за взимане на това решение – сугестивността и конформизма на неговите субекти. Тези хора взимат решаващо решение под въздействието на външни условия и фактори и преди всичко под влиянието на поведението на едновърци. Ако към тях прибавим втората група, т.е. тези, които са взели това решение под влияние на роднини, стигаме до извода, че близо половината от българските турци вземат решението си за заминаване в Турция ирационално, без да го обмислят достатъчно добре.

Конкретните причини, предизвикали желанието и решението на българските турци да заминат за Турция са посочени в долната таблица.

Какво се е оказало решаващо при вземане на решение за заминаване за Турция	Процент
Смяната на турските имена с български	28.73
Грешки в управлението, допускани от местните власти	22.64
Понеже всички заминават (страхът от бъдеща социално-културна и комуникативна изолация)	12.02
Ограниченията спрямо религията и нейното свободно изповядване	10.38
Желанието на мои роднини в Турция да отида да живея при тях	7.90
Забраната да се говори турски език извън дома	7.17
Силен познавателен интерес към Турция	5.34
Настояванията на мои близки	5.22
Липсата в България на турски училища	0.60

В тази таблица е посочена една единствена, но водеща причина, подтикнала отделното лице да вземе решение за заминаване в Турция. Поне така ги ранжират изследваните от нас български турци.

Според експертите, които използваме, причините за заминаване за Турция могат да се ранжират по следния начин:

1. Икономическите ограничения в България и надеждите, че в Турция могат да се спечелят повече пари 29.50 %
2. Вярността и предаността към Турция, страхът от обвинуването, което може да получи, че са ѝ изневерили 34.43 %
3. Проявяваната грубост към българските турци от страна на държавните органи 8.42 %
4. Турската пропаганда 8.12 %
5. Желанието, натискът и въздействията, упражнявани от близки и роднини за заминаване в Турция 4.90 %
6. Желанието да си опитат шанса за преуспяване в Турция 4.90 %
7. Очакванията, че в Турция ще намери по-добър и по-свободен живот 3.27 %
8. Икономически причини, свеждащи се до провеждане на неправилна политика към българските села в Източните Родопи 1.54 %
9. Наличието на разделени семейства 1.53 %

Тези твърдения на експертите допълват списъка на причините, подтикнали значителна част от българските турци да вземат решение за заминаване в Турция. Достоверността на тези причини се потвърждава и от беседите, които авторският колектив води с много от българските турци – очакващи да заминат за Турция, тръгнали към нея и връщащите се обратно в България.

2. Възможности и насоки за ограничаване и преодоляване на националния български нигилизъм на българските турци

Прилагането на конструктивен подход при решаването на етническия и националния проблем в България би трябвало да се предшества от критично оценяване на досегашната държавна политика спрямо българските турци. Трябва да се анализират и решително преодолеят допусканията в това отношение грешки.

Според експертите тези грешки се ранжират по следния начин:

1. Грубо посегателство върху общозначими и свидни човешки ценности (език, име, вяра, традиция, обичаи) 70.26 %

2. Липса на издържана, правилна и последователно провеждана държавна политика по националния въпрос	48.31 %
3. Предоставяне на българските турци на икономически доминиращо положение в обществото и в държавата	37.52 %
4. Некомпетентно управление от страна на местните органи на властта	23.47 %
5. Прекалено многото привилегии, които се даваха незаслужено на българските турци	16.48 %
6. Пропуски и слабости при възпитанието на това население в дух на българско родолюбие и патриотизъм	13.16 %
7. Натрупалите се и нерешени проблеми на българското село въобще, в това число и в Източните Родопи	9.48 %
8. Нарушаване на българските закони от страна на българските турци (шпиретите се сред тях подкуп, рушветчийство)	6.58 %
9. Забраняване на свободното изселване от България (преди)	2.54 %

Сегашното изостряне на националния проблем в България е неизбежно и закономерно явление. Особено като се има предвид неправилната, недолговидна политика по националния въпрос, която взе недопустими и крайни форми през последните пет-шест години. Според нас сегашното изостряне на националния въпрос може да се оприличи на криза в националното доверие. Тя се дължи на следните основни въпроси:

1. Комплицираното историческо развитие на България, което почти всички управляващи до сега партии не познаваха, не осъзнаваха, подценяваха или пренебрегваха. Струва ни се, че и в момента положението е същото.

2. Винаги изоставащото от световните стандарти икономическо развитие на България.

3. Паралелното изоставане на нейното културно развитие.

4. Липсата на истински демократични традиции и структури в политическия живот на следосвобожденска и днешна България.

5. Идеологическата агресия и деформации, водещи до ерозиране на общочовешки и с непреходна стойност ценности.

6. Безотговорно разрушаване в последните десетилетия на силни, значими и сплотяващи българския народ национални ценности.

7. Недолговидната и ограничена външна политика на повечето от правителствата, управлявали България след Освобождението в 1878 г.

Националният проблем у нас сега се проявява в "чист" вид. Той е силно социално деформиран и исторически подплатен. В него социалното и националното са неразривно свързани. Това е обща и трайна тенденция в историята на България. Тя особено силно се проявява през последните десет години. По тази именно причина националният ни проблем не може бързо и лесно да се разреши. Още повече като се има предвид, че редица от пораждащите го причини се възпроизвеждат в мащабите и темповете, многократно надхвърлящи опитите и усилията, които се правят за пълното преодоляване или поне ограничаване.

Сегашната национална криза е логическо последствие от умишленото, упорито и целенасочено придържане към две крайности в практическото реализиране на политиката към българските турци от почти всички следдеветосептемврийски правителства. Първата порочна линия се свежда до неразумното, вредното, безпрецедентното толериране на българските турци в областта на материално-веществената, икономическата, а отчасти и в духовната сфера. На тези хора им се даваха неограничени привилегии предимно от икономически характер. Те се ползваха с по-големи разценки при заплащането на труда; продукцията им се купуваше с преимство и с редица облекчения; ползваха редица облаги за живеене при лоши битови и гранични условия; получаваха значителни надбавки за тежък и вреден труд. Всичко това беше значително повече по размер в сравнение с получаваното от българите. Защо се постъпваше така неразумно? По простата причина, че някой беше внушил на управляващите, че българските турци са "гръбнак" на трудовия

народ, че те са изключително трудолюбиви и честни в труда, че без техния труд редица подотрасли направо ще загинат, и редица други неотговарящи на истината постановления. Това не е вярно! Най-малко, то е силно преувеличено. Сред тези хора има много съвестни труженици. Но има и нечестни лица. Сред тях има и крадци на обществена собственост, чиито деяния обикновено остават ненаказани. Има и такива, които са с фалшива трудова активност, които ограбват и ощетяват държавата. Демонстративното им бойкотиране на селскостопанската кампания през 1989 година доказва, че те нито са много трудолюбиви, нито са много съвестни, нито са незаменими в труда. И при тях е налице ярка трудово-стратификационна структура, включваща в себе си и негативни компоненти.

За да се запази тази "най-активна и полезна" в трудово отношение социална група, която си беше чиста етническа група, се допускаше още една подобна грешка. Тя се свеждаше до даването им на други привилегии като: улеснения в приемането на работа; улеснения в приемането на младежите в учебни заведения. Негласни и нерегламентирани компромиси при атестиране, движение и развитие на кадрите и др. В резултат на всички тези привилегии и компромиси тази част от българския народ беше развратена. Тя заживя с убеждението, че е незаменима и едва ли не неподвластна на всички тези много добре извоюва доминиращ в обществото икономически статут. В българските турци са концентрирани грамадната част от финансовите ресурси на страната. Представяме си как силно ще нарасне тяхната роля, когато се пристъпи към приватизация.

Другата крайност, в която управляващите навлязоха в отношението си към българските турци е недопустимото им духовно репресиране. Репресия ние наричаме отнемане на такива човешки права като право на име, на вяра, на битност, на душевност. Управляващите, особено през последните няколко десетилетия, отнеха правото на тези хора да изповядват религията си, да спазват своите обреди и обичаи. Стигна се дори до там, че

ги погребваха по християнските обичаи, доколкото и те съществували. Забрашиха им празниците, фолклора. Обезвериха ги и ги смачкаха духовно и психически.

Здравият разум не може да приеме противоречивия характер на досегашната ни политика към българските турци. Едната ръка на властта обилно, щедро им раздаваше привилегии, а другата жестоко ги мачкаше в духовно и психическо отношение. По този начин у българските турци наред с формиращия се комплекс за изключителност и незаменимост в икономическия живот, за привилегированост в обществото и безнаказаност в постъпките се формира и комплекс за духовна непълноценност. Те се явяват като основни доминанти на цялостното поведение на българските турци, в това число и на онези, които населяват Източните Родопи.

Как трябва да се решава националният въпрос в България? На този въпрос различните социални групи, които изследвахме имат готови свои отговори. Тук ще се представят и анализират онези от тях, които могат да послужат като източник на идеи и конкретни решения при разработването на бъдещата стратегия по националния въпрос на България.

Според изследваните български турци при решаването на националния проблем трябва да се решат частни, но немаловажни въпроси:

1. Да се осигури на хората свободен избор на име (30.83 %);
2. Свободно да се говори на турски език (5.48 %);
3. В училищата да се изучава турски език (5.60 %);
4. Да се осигури свобода на вероизповядването, в това число и на мюсюлманската религия (17.47 %);
5. Да се спазват правата на човека в съответствие с международните документи и спороведения (39.05 %);
6. Да се даде правото на свободно изселване в Турция (0.36 %);
7. Да се подобрят отношенията между България и Турция (2.98 %);
8. Да се изпълнява решението на Народното събрание и

- на Министерския съвет от 29.XII.1989 г. (16.35 %);
9. Да се въведе единна именна система (1.90 %);
 10. Да се проведе референдум по националния въпрос (2.02 %);
 11. Да се търсят мирни пътища за бавно и търпеливо решаване на проблемите на националния въпрос (3.19 %);
 12. да се търсят и намират решения за постигане на помирение и национално съгласие (10.00 %);
 13. Да се възстанови и запази положението до 1985 г. (8.21 %);
 14. Националният въпрос да се решава трайно и последователно без значителни и решителни промени в политиката, която го осигурява (1.43 %);
 15. Постигане на единение на българската нация чрез приобщаване на българските турци към България, към българските имена и език (0.95 %);
 16. Турският език да се забрани, въобще да се премахне (0.12 %);
 17. Да не се допускат и поощряват всякакви сепаратистки тенденции за обявяване на автономия като например в Кипър (0.12 %);
 18. Да се осъди и отрече "възродителният процес" (0.12 %);
 19. Да се уреди въпросът с безпрепятственото изселване на желаещите лица, колкото и скъпо да струва това на България (0.12 %);
 20. Други идеи и препоръки с българска национална насоченост (3.93 %);
 21. Други идеи и препоръки с турска национална насоченост (1.79 %).

Тези предложения не се нуждаят от коментар. Всяко едно е в определена степен разумно и целесъобразно с изключение на последното. Всички те трябва да се имат предвид при разработване на стратегията по българския национален въпрос.

VIII. 1991 г.